

ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ТА РЕКОНСТРУКЦІЯ ІСТОРИКО-СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ: СОЦІОЛОГІЧНА ПЕРСПЕКТИВА

LITERATURE AND RECONSTRUCTION OF HISTORIC-SOCIAL REALITY: SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE

У статті розкриваються роль та значення художньої літератури в реконструкції соціальної реальності. Теоретичні надбання попередників проілюстровані творчістю Василя Вразливого. Стаття є продовженням соціологічного реконструювання соціальних відносин в Україні 1920–1930-х років, започаткованого автором у попередніх публікаціях.

Ключові слова: соціологія художньої літератури, соціологічне реконструювання, структуралізм, соціальні відносини, соціальна реальність, 1920–1930-ті роки.

В статье раскрываются роль и значение художественной литературы в реконструкции социальной реальности. Теоретические наработки предшественников проиллюстрированы творчеством Василя Вразливого. Статья является продолжением социологической реконструкции социальных отношений в Украине 1920–1930-х годов, начатой автором в предыдущих публикациях.

Ключевые слова: социология художественной литературы, социологическая реконструкция, структурализм, социальные отношения, социальная реальность, 1920–1930-е года.

The literature indirectly forms social reality, offering and/or defending the appropriate ethic-social norms and cultural esthetic principles, public standards of behaviour and social practices.

The main objective of this work is further development of one of the main for the sociology literature themes – reconstruction of social reality

based on literary works. It was elected one of the most non-investigated and meaningful periods of modern history of Ukraine (1920–1930).

The most promising in terms of reconstruction of historical and social realities of 1920–1930 literary sources are seen works of Ukrainian writers, who were on the “periphery” of the relevant historical and political processes. It helped at least to save those context-scene reality (particularly real, not perfect heroes and situations) that qualify for the proper objectivity concerning the historical character of those times.

In most cases, it is practically to give information about the social problem by using of non-varieties content in literature work, which sense is clear to all. But, when the author touches the ideologically forbidden subjects in his work it is recorded in the variant part of the literature work (subtext), notice only by thoughtful and attentive reader, and at the same time censorship does not find in the book nothing formally unauthorized.

Sociological reading (especially with purpose to reconstruct social reality and relationship) of literature demands to take into account the historical, social, ideological contexts in which wrote the author of the work, and those ones which appear in the book.

Sociological reading of literature is a promising trend in sociology, as a source for the reconstruction of social relations and the realities of a certain historical period, playing both the objective and subjective reality.

Key words: sociology of literature, sociological reconstruction, structuralism, social relationships, 1920–1930-s years.

УДК 316.776.23

Щиголь І.В.

здобувач, старший лаборант лабораторії при кафедрі методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київській національній університеті імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Сучасна художня література є глибоко контекстно інкорпорованою в соціальні відносини, тісно з ними переплетена, будучи досить специфічним виміром «соціального поля» (у термінах П. Бурдьє [1]). У такому суспільно-центрованому розумінні вона невід’ємна від історико-культурного контексту та, за деякими винятками, загальної проблематики соціальних відносин, взаємодій визначеного історико-соціального періоду. Отже, художня література може виступати також як значущий джерельний ресурс їх осмислення й інтерпретації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Художня література також є багатовимірним «дзеркалом» історико-соціальної дійсності (згадаймо хоча б дещо неоднозначне позиціонування В. Леніним письменника Л. Толстого як «дзеркала російської революції» (1908 р.) [9]); але «дзеркалом» певним чином «викрив-

леним» (свідомо чи несвідомо). Вона насамперед (1) відображує напруженості у відносинах індивіда та групи, групи і суспільства; (2) переосмислює ціннісно-нормативні важелі регулювання цих відносин; (3) «випробовує на міцність» етичні механізми регулювання соціальних взаємин; (4) визначає межі (4.1.) індивідуально-морального вибору та (4.2.) колективно-моральної відповідальності. Адже, на думку соціолога культури О. Семашка, панівні види та жанри (у кожному конкретному історичному проміжку) викликані потребою передачі ними «особливих форм відчуття й розуміння дійсності», отже, можна говорити про їхнє «соціальне призначення» [16, с. 68–69].

У будь-якому суспільстві завжди наявні соціальні проблеми, напр., проблема виживання людства, голоду, взаємовідносин людських спільнот різних рівнів між собою і із природою, довіра до влади тощо. Митці, яким

властива розвинена соціальна інтуїція, прагнуть привернути увагу читача (від пересічної людини до влади як такої) до певного соціального конфлікту, осмислити його причини, знайти шляхи подолання кризи, оцінити можливі наслідки.

Здебільшого для передачі інформації про соціальну проблему використовується *інваріативна*¹ частина змісту художнього твору, яка є зрозумілою для всіх.

За деякими значущими параметрами художня література також опосередковано формує соціальну-реальність, пропонуючи та/або відстоюючи (інколи – навіть свідомо нав'язуючи та/або виправдовуючи) відповідні етико-соціальні норми й естетико-культурні принципи, суспільні стандарти поведінки та соціальної практики.

Така діалектичність – функціональна подвійність (двоєдиність відображення соціальної реальності та її формування) художньої літератури – є принципово значущою не лише для культурно-літературознавчих, але й для історико-соціологічних проблематик, потребує для їх вирішення відповідної джерельно-ресурсної бази (передусім корпусу текстів, літературно-художніх та пов'язаних із ними довідково-документальних тощо), належного концептуально-методологічного апарату [11]. Не можна також не враховувати як «внутрішні» культурно-літературознавчі, так і «зовнішні» історико-соціологічні, навіть «допоміжні» техніко-технологічні [Пор. 15] контексти, у форматах і межах яких відбувається відповідна соціогуманітарна реконструкція [Пор. 17].

Проблема соціологічного прочитання художнього твору веде початок ще із соціально-філософського наробку Античності (вартий окремого згадування принаймні платоновий образ Печери). Протягом ХХ ст. у соціології літератури з'явилося багато напрямів і шкіл, серед яких ключовими є психологічна, феноменологічна, герменевтична, структуралістська, постструктуралістська [18] та ін. Найперспективнішим нині вбачається позитивістська парадигма щодо аналітичного прочитання літературного твору, зокрема традиція структуралізму.

М. Бахтін [4] звернув увагу на те, що мова іманентно «діалогічна», її можна зрозуміти лише в термінах необхідної соціальної орієнтації: «мова живе в конкретному мовному спілкуванні», «закони мовного становлення є соціологічними законами».

Основна ідея семіотики Ю. Лотмана [10] полягає в ідеї «вторинних моделюючих систем». Вторинними моделюючими системами є література, кіно, театр та інші види мистецтва,

які є похідними від *першої моделюючої системи* – мови. Виходячи з цього, Ю. Лотман уводять поняття «культурний текст» – сукупність вербальних і невербальних систем, наявних у культурі.

Твори, за У. Еко [23–25], поділяються на два типи: *відкриті та фізично завершені*. Відкриті – це такі твори, які дають простір для інтерпретації. Фізично завершені ж, навпаки, не передбачають співпраці читача й автора. До фізично завершених творів належать ті, які охоплюють усі можливі інтерпретації, наприклад, енциклопедичні статті, деякі наукові твори (здебільшого в точних науках), деякі священні твори (або уривки з них) тощо. Усі інші – відкриті.

Нині соціологія літератури є однією з активно розроблюваних і перспективніших дисциплін не тільки в соціології [2; 3; 17], а й у філософії культури [12]. В Україні відчувається брак саме соціологічних студій-прочитань літературно-художніх творів, тоді як у літературознавстві вивчення соціальних мотивів у художніх творах – давня традиція [5].

Постановка завдання. Мета статті – розроблення ключової для соціології художньої літератури теми – реконструкції соціальної дійсності на основі художньо-літературного твору; за конкретний «кейс» обрано один із найменш літературознавчо досліджених та соціологічно осмислених періодів новітньої історії України (1920–1930-х рр.) [21; 22].

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1920-х рр. існував плюралізм думок, розмаїття літературних течій і напрямів, форм художньо-літературних творів. Але утворення на І з'їзді радянських письменників (лютий 1934 р.) Союзу письменників Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) із його республіканськими філіалами (в Україні також) поступово поклато край розмаїттю літературно-художніх течій та напрямів, організацій та об'єднань, які до того існували в Україні. На зміну прийшов сумнозвісний «соцреалізм» [13]. Його історико-соціологічно варто розглядати насамперед у термінах масштабного соціокультурного [20], зокрема соціально-комунікаційного (у термінах визначення та суворого дотримання загальних форматів та настанов) явища. Соцреалізм, за критичною оцінкою Д. Наливайка, «генетично й типологічно <...> належить до специфічних явищ художнього процесу ХХ ст., що утворювалися за тоталітарних режимів» як «специфічна доктрина літератури та мистецтва, сконструйована компартійною бюрократією та ангажованими митцями, накинута зверху державною владою і впроваджувана під її керівництвом і постійним контролем» [14]. Твори епохи соцреалізму здебільшого показують ідеологічно викривлено картину [8], тому повинні соціологічно розглядатися лише реконструктивно.

¹ Словесна форма твору, яка сприймається читачем під час швидкого, поверхневого прочитання і не викликає в психіці людини жодного заперечення, невідповідності встановленим канонам і нормам життя.

Варто зважати на чинник партійно-ідеологічної цензури як окремого явища, що найбільше зачіпало передусім «верхівку» художньо-літературної ієрархії (яскраво показовим є, зокрема, проблемний літературно-творчий шлях П. Тичини [19]), що накладає додаткові обмеження на ресурсність їхніх творів як джерела історико-соціальної реконструкції.

Для української прози 1920–30-х рр. характерно переважання малих форм і майже цілковита відсутність літературних прийомів, що претендують на «вишуканість». Адже основною цільовою аудиторією письменників тих часів були ті «робітничо-селянські» прошарки, які здебільшого мали невеликий інтелектуальний багаж (навчилися читати в межах кампанії з боротьби з неписьменністю), а також мали обмаль часу для читання (після роботи, перед сном). Так, знаний український історик-літературознавець тих часів С. Єфремов, осмислюючи письменництво М. Коцюбинського, скептично рефлексував: «Цей великий письменник ніколи не буде популярним в Україні, тому що є проблема читача» [7].

Звісно, були і твори «для інтелектуалів» (з літературними «візерунками» тощо), але їхня популярність обмежувалася вузьким колом інтелігенції та профільних фахівців (критики, дослідники літератури і т. д.).

Найперспективнішими в плані реконструктивності історико-соціальних реалій 1920–30-х рр. художньо-літературними джерелами вбачаються передусім твори тогочасних українських письменників, які перебували на історико-соціальній «периферії». Адже це уможлиблювало хоча б мінімальне збереження тих історико-сюжетних реалій (зокрема, контекстну/контекстуальну наявність/присутність реальних, а не ідеальних героїв та ситуацій), що можуть претендувати принаймні на мінімально належну об'єктивність.

До корпусу таких текстів можна сміливо віднести, зокрема, художньо-літературний доробок українського письменника Василя Вражливого (Василь Якович Штанько, 1903–1937 рр.), передусім збірку його прози «Земля» [6]. На користь обрання саме цього літератора свідчить також та обставина, що він не тяжів до гучної яскравості літературних прийомів, мова його творів проста та буденна. Його основний герой – звичайна, у чомусь «лірична» людина (міщанин чи селянин), поставлена життям в нетипові для неї умови, які водночас є типовими для українського суспільства тих часів загалом.

² Словесна форма твору, яка сприймається читачем під час вдумливого, заглибленого прочитання і викликає у психіці людини відчуття несумісності, невідповідності інваріативній частині твору і офіційному, загальноприйнятому трактуванню подій. Також може передбачати посилання до відомих особистостей (персонажів інших творів), подій (реальних та вдуманих), які є ключем до розшифрування глибинного змісту твору.

Але не можна не враховувати, що сам автор був у чомусь типовою «людиною свого часу», вважав дореволюційний провінційний «вищий світ» (рівня губернії, волості) гнилим та аморальним.

Кримінально непевний час, пошуки «ворожих елементів», тотальна підозрілість передані в оповіданні «Земля» одним абзацом, який відкривав і показував тогочасну непросту дійсність:

«Звіряти документи, – промайнуло в голові, – А чи в мене з ними все гаразд?» Я обмірковував і перелічував, що можу показати, як треба буде <...>. Час був такий, що без документа жити було не можна <...>» («Земля») [6, с. 5–6].

Справді, у ті часи в Україні ще були сильними відгомони революційних подій – від кримінальних угруповань до «ідейно незгодних» (антирадянських). Протистояння було настільки серйозним з обох боків, що часто закінчувалося стратами, які мали також елементи ритуалізації (активістів-комнезамників, голів колгоспів «годували» землею). З такими явищами новостворювана радянська влада боролася більш ніж рішуче, аж до спалення цілих сіл:

– Земля і воля? Наївся землі? Братимеш?..

До чорної закривавленої бороди поприлипала земля й рот неймовірно розчепірений був увесь набитий нею («Земля») [6, с. 18–19];

– Може в комнезам? Чуєш!

– А хто ж тоді позичить борошна? Та й то казати, як провідає хто з лісовиків, то не помилюють, мабуть («В ярах») [6, с. 27];

– А в Перівці вони дівчину на дуба спяли та й повісили. <...> Вона була комуністка та й видала їхнім більшовикам. <...> А ти чув, що десь, де багато лісовиків було, так там повиपालювали всі села: одні бовдури стоять («Ліс») [6, с. 77, 79];

– А як куркулів обікрадено, то нічого, добра в них хватить! («Темрява») [6, с. 125].

Але коли митець у своєму творі торкається ідеологічно заборонених тематик (напр., теми безробіття, голоду), то цей пласт змісту приховується, записується у варіативну² частину художнього твору (підтекст), яку помітить лише вдумливий і уважний читач, а цензура не знайде у творі нічого формально недозволеного.

Наслідки Першої світової війни та революційних подій негативно вплинули на чисельність чоловічого населення, робочих рук не вистачало:

«<...> за той час десятина батькового хліба осиплеться, бо її ніхто не скосить» («Земля») [6, с. 8].

Ще одна важлива тема, яка принципово замовчувалася, отже, майже не відображена в художньо-літературних творах, – масштабний

голод 1921 р., який, у свою чергу, передував Голодомору. Оскільки події, описані Василем Вражливим в оповіданні «В ярах», відбуваються влітку (що описово фіксується в тексті – «пече сонце», «сонце висушило піт, принадно смажило тіло» та ін.), то можна з контексту зрозуміти, що причини голоду не лише посуха, а й відсутність у селян борошна, інших продуктів:

Цей рік – посуха. <...> Уже на Катеринославщині люди дохнуть, як мухи восени. <...>

Через гору тягнувся дзвін <...> далекий, знесилений пропинався через неї.

– Кого це ховають?

– Тепер щодня, майже. <...>

– Каленик ходив найматись, його всюди стрічали з посмішкою і розводили руками.

– Самим не стає їсти! «В ярах» [6, с. 26–33];

– А батьки твої живі?? Ти з Катеринославщини <...>. А там зразу несолодко («Роздоріжжя») [6, с. 38];

Собак їли, мололи курай, макуха була щастям <...>. І був у нього син, менший за Борку, гарний, такий слухняний і вмер, об'їв-ся кори <...>. Покрівлі зробилися голими, самі лати сторчали, бо скотина поїла соломі, а потім люди поїли скотину. <...> Знає Сизон, які зморшки вивів на обличчях у людей голод, знає Сизон, якими взорами поткалися минулі багатства ланів. Спочатку зійшла озимина і маленькою од жорсткого вітру зів'яла. Так, тепер згадав Сизон: то був голод <...>. Той страшний голод, той, що поїсть усе й знову прийде їсти, бо голодний голод («Вовчі байраки») [6, с. 90–91].

Водночас авторові не чужі й класові заботи. Головний герой оповідання «На станції» одружений на «благородній, освіченій», яка після одруження не лише кохається з іншими, а й є членом злочинного угруповання, що обкрадало вагони, користуючись інформацією, яку вона випитувала у свого чоловіка.

А в оповіданні «Паштетня» Василь Вражливий показує, що поміщик легко може стати сутенером, використовуючи для цього своїх племінниць:

– Madame, чи ви знаєте моїх племінниць?..

Старша кінчила інститут благородних девиць, а менша теж там училася. <...> Жюлі красива, струнка, ніжна й чорна, як циганка. <...> А друга, та на ту Тоньку, не <...> Буде друга, я знаю. Та була в Смольному. Що робиться, вихованки Смольного й тепер, як ті Маньки [6, с. 57–58].

Проте не все так безнадійно, Василь Вражливий показує, що і серед бувших «володарів світу» є глибоко моральні люди. Так, одна з героїнь новели «Паштетня», вихованка «інституту благородних девиць» (Тонька) відмовилася стати на шлях легких грошей і заробляла на прожиття розвантажуванням вагонів (тобто обрала суто фізично, традиційно чоловічу, типово «пролетарську» роботу). Коли ж вона

знайшла гідну роботу – перекладачем у редакції, то спробувала витягти з кубла розпусти сестру; але та відмовила, бо хотіла продовжувати жити гарно «тут і зараз», користуючись молодістю й успіхом у чоловіків.

Висновки з проведеного дослідження.

Значуща історико-культурна контекстність літератури як дзеркала суспільства перетворює її на принципове джерело реконструкції соціальної реальності. Під час соціологічного аналізу літературно-художніх творів варто враховувати обидва історико-соціальні контексти, той, в якому він створювався автором, і той, який відображений у творі. Претендуючи на об'єктивність оцінок ступеня ідеологічного навантаження, необхідно проаналізувати як інваріантну частину твору, так і варіативну, в якій можна побачити, що тут щось не так, щось змусило письменника писати ангажовано (напр., якісь зміни у суспільстві, страх за життя, необхідність заробляти гроші тощо).

У художньому творі, передусім у відповідній картині світу художнього твору як його іманентній складовій частині, відображено суспільні ідеали письменника і тієї читацької аудиторії, якій адресовано твір. Ці ідеали можуть бути в прихованому чи наочному змістачі твору залежно від позиції автора щодо пропагованих владою цінностей (зокрема, суспільних, загальнолюдських), його власних переконань і мети, з якою створювався твір. Адже не секрет, що митці пишуть свої твори не лише заради вираження себе, своїх ідеалів, почуттів, відчуттів, а й заради більш прозаїчних речей – від заробітку до демонстрації лояльності до влади тощо.

Соціологічне прочитання художньої літератури – перспективний напрям в історико-культурній соціології, оскільки вона є джерелом для реконструкції соціальних відносин і реалій якогось історичного проміжку, відтворенням як об'єктивної реальності, так і суб'єктивного її осмислення, яке також впливає на об'єктивну реальність та навіть формує її.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Bourdieu P. Le champ litteraire. Actes de la Recherche en Sciences Sociales. 1991. № 89.
2. Rahim A. Analysis of sociology and character educational values in novel of Bunda Lisa. Jurnal Riset Kajian Teknologi dan Lingkungan (JRKTL). 2018. Volume I. Issue 2. P. 131–136.
3. Robbins Timothy D. A Reconstructed Sociology: Democratic Vistas and the American Social Science Movement. Walt Whitman Quarterly Review 36. 2018. P. 27–71.
4. Бахтин М. Литературно-критические статьи. М.: Худ. Лит., 1986. 543 с.
5. Бикова Т. Втілення просвітницьких ідей у художніх творах початку ХХ ст. на гуцульську тематику: нарративні стратегії. Актуальні питання гуманітарних наук. 2018. Дрогобицький держав-

- ний педагогічний університет імені Івана Франка. Вип 20. Т. 1. С. 46–51.
6. Вражливий В. Земля. Х.: Книгоспілка, 1925. 129 с.
 7. Єфремов С. Михайло Коцюбинський. Вибране. Статті, наукові розвідки, монографії / С. Єфремов. К.: Наукова думка, 2002.
 8. Кларк К. Советский роман: история как ритуал. Екатеринбург, 2002. 262 с.
 9. Ленин В. Лев Толстой как зеркало русской революции. Пролетарий. 1908. № 35 // ПСС. 5 изд. Т. 17. М.: ИПЛ, 1968.
 10. Лотман Ю. Семиотика культуры и понятие текста. Избранные статьи. / Ю. Лотман. Т. 1. Таллин, 1992. С. 129–132.
 11. Малес Л. Вивчаючи тексти культури: Соціокультурний аналіз як пізнавальна стратегія соціології: моногр. К.: КІС, 2011. 325 с.
 12. Меринов В. Культурологическая реконструкция тоталитарного хронотопа в контексте русской литературной традиции: дисс. ... канд. филос. наук. Белгород, 2004.
 13. Морозов А. Соцреализм и реализм. М.: Галарт, 2007.
 14. Наливайко Д. Замітки щодо генези й типології соціалістичного реалізму. Слово і час. 2008. № 9.
 15. Полтораков О., Щиголь І. «Великі дані» та методологічні перспективи соціально-структурних досліджень. Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни і соціальна напруженість: мат. XIV Міжнар. наук.-практ. конф. 25–26 трав. 2017 р., м. Київ. К.: Логос, 2017.
 16. Семашко А. Художественные потребности и их развитие у молодежи. К., 1977. 159 с.
 17. Смирнов В. Социальные механизмы общественного развития: социологическая и историко-культурная реконструкция. НАН Беларуси, Ин-т социологии. Минск: Беларуская навука, 2016. 293 с.
 18. Соболевська М. Неофункціоналістські та постструктуралістські теорії в сучасній соціології: навч. посібник. К.: Дух і літера, 2010. 164 с.
 19. Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). К.: Знання, 1993. 73 с.
 20. Хархун В. Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації. Ніжин: ТОВ «Гідромакс», 2009.
 21. Щиголь І. Особливості відображення соціальної реальності в літературних творах. Вісник Київського університету. Соціологія. Психологія. Педагогіка. 2003. Вип. 18.
 22. Щиголь І. Соціальне в художньому: соціально-сміслова реконструкція. Studia Methodologica: наук. зб. Тернопіль: ТНПУ, 2009. Вип. 29.
 23. Эко У. Открытое произведение М.: Академ. проект, 2004. 384 с.
 24. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. СПб.: Симпозиум, 2006. 544 с.
 25. Эко У. Поиски совершенного языка в европейской культуре. СПб.: Александрия, 2007. 423 с.